

ANGLO-AMERICKÝ PERSONALIZMUS

JÁN LETZ, Katedra filozofie, FH TU, Trnava

LETZ, J.: Anglo-American Personalism
FILOZOFIA 56, 2001, No 8, p. 538

In his review-like outline the author gives us a view of an important stream of the American and English philosophical thought of the XXth century, which has been unjustly neglected. First he briefly describes the five generation waves of the American personalism - from G. H. Howison, J. W. E. Bowen, P. A. Bertocci, M. L. King up to C. R. Robb. He sheds light on the specific aspect of the development of this stream in Great Britain. Further, he examines the main streams of the Anglo-American personalism, its idealistic as well as its realistic branches. He presents all streams of these two branches, emphasizing their respective characteristic features in the works of their important representatives. More than hundred representatives of personalism prove the manifold of the interpretations of the fundamental concept of the person.

Z personalistických prúdov konca 19. a 20. storočia treba vyzdvihnúť ako prvý anglo-americký personalizmus, lebo jeho predstavitelia svojím životom a dielom hlboko siahajú do 19. storočia. Bol formovaný prednostne svojím anglickým a americkým idealizmom až absolútnym idealizmom, v ktorom sa do osobitej podoby transformovalo novohegelovstvo a čiastočne aj novokantovstvo. Až neskoršom období sa tento idealistický personalizmus transformoval na realistický vplyvom európskych realistických personalistických filozofií, filozofie pragmatizmu a novotomizmu.

O pojme "personalizmus" v anglosaskej jazykovej oblasti. Slovo "personalizmus" v dnešnom význame použil po prvý raz v Nemecku **F. D. Schleiermacher** roku 1799. Vo svojej práci *Gespräche (Rozhovory)* bráni ideu osobného Boha proti jej panteizácii u **J. Herdera**. V USA ako prvý použil tento výraz **B. P. Bowne** v diele *Personalism* (Boston 1908). Vo Veľkej Británii tento termín už bežne používali **H. W. Carr**, **J. M. E. McTaggart** a **A. N. Whitehead**. No už dávno pred nimi kardinál **J. Newman** používal výraz "metóda personácie" (*personation*) v diele *Fifteen Sermons Preached Before the University of Oxford (Pätnásť kázni prednesených na Oxfordskej univerzite)* (London, 1872, s. 29).

Dejinný prehľad vzniku anglo-amerického personalizmu. V Spojených štátoch personalizmus najprv rozvíjal v rámci prvej generácie personálny idealista **George Holmes Howison** (1836-1916), zakladateľ kalifornskej školy, svojím **teleologickým a etickým personalizmom** v práci *The Limits of Evolution (Hranice evolúcie)* (New York 1901). Začínal pôsobiť na personalistickej škole kalifornskej univerzity v Berkeley. No vlastnú personalistickú školu založil až **teistický a transcendentálny personalista Borden Parker Bowne** (1847-1910) pod vplyvom leibnizovskej

orientovaného **R. H. Lotzeho**. Pričinil sa o to, aby sa univerzita v Bostone stala kolískou personalizmu.

Najdôležitejšími predstaviteľmi **druhej generácie** tohto personalizmu, väčšinou Bownovými žiakmi, boli **John Wesley Edward Bowen** (1855-1933), **John Wright Buckham** (1864-1945) a predovšetkým **Mary Whiton Calkinsová** (1863-1930), ktorá vytvorila osobitú koncepciu **absolutistického personalizmu**, **E. S. Brightman**, vedúca osobnosť bostonskej školy; k tejto škole patrili najmä **Albert Cornelius Knudson** (1873-1953), rozpracúvajúci personalizmus v teológii. Kalifornskú školu ďalej rozvíjali **Ralph Tyler Flewelling** (1871-1960), vedúca osobnosť kalifornskej školy, ktorý roku 1920 založil kvartálnik orientovaný filozoficky, teologicky a literárne pod názvom *Personalist* (vydávaný do roku 1979). **George Albert Coe** (1861-1951), **Francis J. McConnell** (1871-1953) a **William H. Werkmeister** (1901-1993).

K **tretej generácii** patrili **Peter Anthony Bertocci** (1910-1989), rozvíjajúci psychologický rozmer personalizmu. K jeho predchodcom patrili panteistický personalista **William Stern** (1871-1938) a existencialistický personalista **Gordon Willard Allport** (1897-1967). Ďalej do tejto generácie personalistov patrili **L. Harold De Wolf** (1905-1986), **Nels F. S. Ferré** (1908-1971), **Georgia Harknessová** (1891-1974) svojím **realistickým** alebo **dualistickým personalizmom**, **Paul E. Johnson** (1898-1974), **Willis Jefferson King** (1886-1976), **Walter George Muelder** (1907-), **Janette Newhallová** (1898-1979), **S. Paul Schilling** (1904-1994) a **Warren E. Steinkraus** (1922-1990). V ďalších dvoch generáciách je v prúde amerického personalizmu už pomerne málo významných mysliteľských osobností. V **štvrtnej generácii** je to **Paul K. Deats, Jr.** (1918-) a afro-americký personalista **Martin Luther King, Jr.** (1929-1968) spolu s **Johnom Wesleyom Edwardom Bowenom** a **J. Deotis Robertsom**; v **piatej generácii** **Randall E. Auxier** (1961), **Rufus Burrow, Jr.** (1951), Bertocciho a Muelderov žiak, **Carol Sue Robbová** (1945) a **John H. Lavelly**.¹

Časom došlo k spojeniu bostonskej a kalifornskej školy, o čom svedčí úsilie už spomenutých **Carol Sue Robbovej**, venujúcej sa sociálnej etike a feminizmu, **Paula Deatsa** a **Georgea Mueldera**, rozvíjajúceho personalizmus teologicky. Týchto mysliteľov nasledovali **P. E. Johnson**, **L. W. Norris**, **W. Long**, **P. R. Helsel** a ďalší.

Vo **Veľkej Británii** sa personalizmus presadzoval reakciou proti Hegelovmu absolutizmu i proti jeho domácim modifikáciám. Ľudská osoba podľa týchto filozofov nie je len momentom neosobného absolútneho Ducha, ale u každého človeka je niečím pôvodným a jedinečným. O tento intelektuálny pohyb sa osobitne zaslúžili: **John Henry Newman** (1801-1890) svojou prácou *Fifteen Sermons Preached Before the University of Oxford* (1872) a zakladateľ personalistického idealizmu v Anglicku **Andrew Seth Pringle-Pattison** (1836-1931) dielom *Hegelianism and Personality (Hegelovstvo a osobnosť)* (1887). V týchto intenciách sa uberal celý rad ďalších mysliteľov, ako napríklad **John Seth**, **W. R. Sorley**, **H. Rashdall** a ďalší; náboženskejšie orientovanými personalistami boli **Friedrich von Hügel** (1852-1925), **Clement Charles Julian Webb**

¹ Periodizáciu amerického personalizmu podal Bertocciho žiak Rufus Burrow, Jr. v diele *Personalism: A Critical Introduction* (St. Louis, Missouri, Chalice Press 1999).

(1865-1947), **W. R. Inge** a i. Osobitné miesto zaujíma svojim neteistickým, až ateistickým pesonalizmom **John Ellis McTaggart** (1866-1925).

Hlavné prúdy anglo-amerického personalizmu a ich hlavní reprezentanti. Anglo-americký personalizmus sa zvykne rozdeľovať do dvoch veľkých smerov: **idealistický personalizmus a realistický personalizmus**. Prvý smer vychádza z veľkých idealistických systémov, počínajúc Platónom cez Descarta, Berkeleyho, Leibniza, Kanta až po Hegela a Lotzeho. Druhý smer vychádza z tradičnej realisticko-autonómnej metafyziky, osobitne ontológie, v rôznej miere prekonáva jej substančnú ontológiu a transformuje sa na ontológiu substančno-relačnú. V tomto prekonávaní mali významnú úlohu psychologické a antropologické vedy, ako aj kresťanský supranaturalizmus, osobitne trinitárna teológia.

A/ Idealistický personalizmus

Vyznačuje sa veľkou rozmanitosťou koncepcií, ktoré sa neraz vzájomne prelínajú, takže každé rozdelenie tohto smeru má len približnú platnosť. Zvykne sa rozdeľovať na tri prúdy:

1. Absolútno-idealistický (alebo len absolutistický) personalizmus: v rámci tohto prúdu sa realita chápe ako absolútna Myseľ, Duch alebo Osoba - skratka ako Absolútno. Všetky konečné entity - fyzické, logické a predovšetkým ľudské entity - toto Absolútno vždy svojím osobitým spôsobom označujú a na ňom participujú. Sú teda v ontologickom porozumení silou svojich bytí Jeho manifestáciami alebo aktivitami. Do tohto prúdu patria najmä: **H. E. Caird, T. H. Green, J. Royce, A. E. Taylor, M. W. Calkinsová a W. E. Hocking**. Do určitej miery sem patria aj **C. A. Campbell, B. Blanshard a P. Tillich**.

2. Panpsychicko-idealistický (alebo len panpsychický) personalizmus: paradigmou tohto prúdu je **Leibnizova** monadológia. U predstaviteľov tohto prúdu sa realita chápe ako hierarchicky usporiadaný systém entít (vlastne monád) s rôznym stupňom psychizovanosti. Entitám vyššej psychizovanosti je vlastné vedomie. Boh je Stvoriteľom všetkých týchto entít a udržiava ich v harmónii, ktorú vopred stanovil. Do tohto prúdu patria najmä **J. Ward, F. R. Tennant, H. W. Carr, A. N. Whitehead, Ch. Hartshorne, W. N. Clarke, J. Cobb, S. Ogden, L. Ford, R. B. Mellert, G. Pixley, J. A. Winter a E. Krausová**.

3. Relatívno-idealistický (alebo aj pluralistický) personalizmus: je najtypickejší v rámci anglo-amerického personalizmu a v 20. storočí nadobudol prevahu. Jeho inšpirátorom bol hlavne francúzsky relativistický personalista **Charles B. Renouvier** (1815-1903). Predstavuje sa buď v čisto idealistickej, alebo v teistickej podobe. Preto tento personalizmus je charakteristické, že je **idealistický** (všetka realita je personálna), **pluralistický** (realita je vlastne societou osôb) a **teistický** (základom všetkého bytia je Boh, ktorý je najvyššou osobou a Stvoriteľom všetkých osôb). Do tohto prúdu patria najmä **B. P. Bowne, E. S. Brightman, H. W. Carr, R. T. Flewelling, J. A. Leighton, G. H. Howison, J. E. Creighton, A. C. Knudson, G. T. Ladd, F. J. McConnel, W. A. Sheldon, W. M. Urban a P. A. Bertocci**. Sem patria aj anglickí personalistickí idealisti **A. Seth Pringle-Pattison, J. Seth, R. B. Haldane, H. C. Sturt, R. Sorley, C. Ch.**

J. Webb, H. Rushdall, W. R. Inge, F. von Hügel a mnohí ďalší. Howisonovi je blízky neteisticky, až ateisticky orientovaný personálny idealista J. E. McTaggart.

B/ Realistický personalizmus

V anglosaskej jazykovej oblasti sa zvykne rozdeľovať do troch prúdov:

1. Psychologický prúd: L. W. Stern, G. W. Allport a P. A. Bertocci.
2. Existencialistický prúd: P. Tillich, J. B. Pratt, D. C. Macintosh, G. Harknessová a A. C. Garnett.
3. Novotomistický prúd: A. C. Pegis, J. Donceel, B. Lonergan, F. Copleston, J. B. Hawkins, E. L. Mascall, B. R. O. Johann a i.

Bližšie sa tu budeme venovať len prvým trom prúdom v rámci smeru A/, ktoré sú genuínne anglo-americkéj proveniencie. O troch prúdoch v rámci smeru B/ nebudeme hovoriť, pretože prednostne patria do nemeckého, francúzskeho a talianskeho personalizmu.

1. Absolútno-idealistický personalizmus. O transformáciu porozumenia autonómnej ľudskej osoby ako duchovnej jednotky človeka sa zaslúžil najmä anglický filozof **Thomas Hill Green** (1836-1882)², významný predstaviteľ morálnej filozofie v Oxforde, ktorý oproti empirizmu a utilitarizmu **J. Benthana** zastával názor, že skúsenosť nemožno odvodzovať zo zmyslových údajov a faktov, ale zo vzťahov medzi nimi, ktoré sú vlastné vedomiu. Podstatou bytia je večné sebavedomie, cez ktoré jedine možno dospieť k poznaniu. Človek je manifestáciou tohto univerzálneho Vedomia, uskutočnenou v rámci jeho limitovaných fyzických možností. Oproti **Hegelovi** Green zdôrazňuje, že človek je osobnou, slobodnou bytosťou, ktorá je autonómna, t.j. určovaná sama sebou. Mravným ideálom je zdokonaľovanie človeka, prejavujúce sa jeho dorastaním k Božiemu sebauvedomeniu, ktoré sa uskutočňuje v spoločenstve.

Absolútno-idealistickým personalistom monistickej orientácie v Hegelových intenciách bol anglický filozof a teológ **H. Edward Caird** (1835-1908), zástupca osobitého kritického idealizmu. Bol profesorom morálky v Glasgowe a neskôr v Oxforde. Po celý život sa vyrovnával s **Kantovým** a **Hegelovým** myslením. Personálne skutočná sú podľa neho len momentami absolútneho Ducha. Kontrapozície subjektu a objektu možno podľa neho prekonať len syntézou cez nekonečno a v nekonečne. Ako sa nekonečno najprv manifestovalo v mnohosti a rozmanitosti konečného, tak toto konečné sa prinavráti k novej jednote v nekonečne.³

Vplyvným predstaviteľom amerického absolútno-idealistického personalizmu bol o desaťročie neskôr americký teistický personalista **Borden Parker Bowne** (1847-1910), duchovný metodistickej cirkvi, kazateľ a profesor na univerzite v Bostone. Považuje sa za zakladateľa amerického personalizmu vo vlastnom zmysle slova. Je typickým reprezentantom tzv. **individuálneho personalizmu**. Bowne nadviazal na **Berkeleyho** idealistický akozmizmus najmä v tom, že svet bol utvorený osobou, a na

² Hlavné dielo: *Prolegomena to Ethics*, 1883.

³ Hlavné diela: *Hegel*, 1888; *The Evolution of Religion*, 1893; *The Evolution of Theology in the Greek Philosophers*, 1904.

teo-logiku **R. H. Lotzeho**, v zmysle ktorej duch manifestovaný ako telo zakladá svet a duchovné bytie je slobodné voči príčinnosti. Z novších mysliteľov naňho vplývali **T. S. Green** a pragmatici **Wiliam James** a **Ferdinand Canning Scott Schiller**, ako aj **Josiah Royce** (o ktorom ešte budeme hovoriť). Bowne sa sústredil na aktuálne otázky osobnosti a morálky. Spolu s **G. T. Laddom** zdôrazňoval individuálno-personalistické chápanie, nachádzajúce odôvodnenie v personálnosti Boha. Východiskami Bownovho filozofovania sú tieto priority: slobodná a zodpovedná osoba je najvyššou stvorenou hodnotou; ľudská osoba nachádza svoje vysvetlenie a zdôvodnenie len v personálnej koncepcii Boha; ľudskú osobu treba chápať dynamicky, t.j. ako skutočno, ktoré sa vždy osobitým spôsobom rozvíja, a tak dopĺňa prostredníctvom druhých osôb; ľudská osoba nie je solipsistická, naopak žije a naplňuje sa iba v sociálnom svete; svet vo svojom základe je komplexom ideí, v plnej reálnosti existujúcich v kozmickom Intelekte; zmyslové prvky poznania sú len zobektivizovanými podnetmi duše.

Bowne nedospieva k bytiu cestou abstrahovania, ale nachádza cestu osobitej noetickej konkrétnosti, charakteristickej pre personalizmus. Čisté bytie v skutočnosti neexistuje, existuje len ideálne bytie. Obsah pojmu bytia spočíva v schopnosti bytia byť aktívnym bytím. Keby bytie bolo pasívne, bez tejto jemu inherentnej aktivity, nedalo by sa vôbec poznať. Bytie a táto jeho aktivita sú pre Bowna identické a možno ich rozlišovať len v mysli: byť teda znamená toľko ako pôsobiť. Skutočnosť však nie je len aktivitou, ale má aj personálnu povahu. Osobou sa prekonáva protiklad medzi premenou či dianím a ontickou identitou. Dosahuje sa v nej vždy aktuálna jednota zmeny a trvácnosti. Osobnosť spája všetko, čo patrí k vlastnej identite osoby. Človek sa takto stáva svojou osobnosťou tvorcom svojej aktuálnej personálnej identity. Cez aktívne vedomie dosahuje to, že je tým, čím je. Naozajstnými skutočnosťami sú len osoby. Nie sú to podstaty, ale osobité vedomé skúsenosti, hološtruktúry skúsenosti. Bowne nazýva svoj filozofický systém aj **transcendentálnym empirizmom**, čím chce zdôrazniť, že osoba má transkategoriálny skúsenostný základ. Kategórie (bytie, príčina, aktivita, čas a pod.) sú v jeho chápaní univerzálnymi ideami bez reálnej existencie. Až osoba predstavuje vlastný ontologický základ. V nej a cez ňu možno objasniť všetko podstatné, no bez nej nemožno objasniť nič. Skutočnosť v tomto Bownovom ontologickom chápaní tvorí kompaktný celok. Je jednotou konečných osôb, ktorá je manifestáciou nekonečnej a absolútnej Osoby či Intelektu, ktorou je Boh. Na existenciu Boha poukazuje racionálnosť sveta a predovšetkým poriadok, harmónia a cieľovosť (v živých organizmoch i v celej skutočnosti). Podľa Bowna musí existovať nekonečný Intelekt (Duch), ktorý konštituuje systém vzájomne na seba pôsobiacich a od seba závisiacich ideí. Boh je základom pravdy, dobra a krásna. Keďže ľudské osoby sa predovšetkým usilujú o tieto najvyššie hodnoty, musia existovať v samom základe sveta čiže vlastne v spojení s božskou Osobou.

Ľudská osoba je niečím výsostne reálnym. Je bezprostredne dostupným a samopresvedčivým faktom, ktorý nevyžaduje nijaké ďalšie potvrdzovanie. Je najpevnejším bodom v konštruovaní vízie skutočnosti, v utváraní ľudskej mysle, a tým aj autentického filozofického systému. Je prvotným faktom, cez ktorý sa vysvetľuje všetko ostatné v ľudskom živote. Je celostnou ontologickou rekapituláciou skutočnosti. Každá osoba je konečným zdrojom aktivity, t.j. túto činnosť tvorí sama a je jej vlastná. Je

najvyšším cieľom všetkých činností (**I. Kant**). Atribútmi osoby sú vedomie jej *ja*, inteligencia, sloboda a tvorivosť. Bown odvodzuje svoje chápanie osoby z idealistického chápania ľudského *ja*, ako vedomého, sebauvedomeného a duchovného. Je vlastne nezničiteľnou monádou suverénneho ducha (**R. H. Lotze**). V nej sa dovŕšuje seba prítomnosť ducha, schopnosť reflexie a princíp duchovného sebaurčenia.

Inteligencia je atribútom odvodeným z nášho *ja*. Umožňuje nájsť osobu vzhľadom na seba samú, ako aj nájsť jej okolie. Skúma vonkajší i vnútorný svet a je prostriedkom tvorby, ako aj zhromažďovania personálnych a interpersonálnych skúseností. Tieto skúsenosti sú hlavným zdrojom poznania a konštituuju duchovnú ľudskú osobnosť. Intelektuálny život dopĺňa dynamika vôle a slobody uskutočňovaných v rámci reálnych možností a situácií. Osoba sa vyznačuje snahovou a túžiacou dynamikou, ako aj dynamikou rozhodovania. Je jej vlastná vnútorná sloboda (a tým autodeterminácia) a vonkajšia sloboda (a tým pretvárajúce činnosti vo svete). Bowne vo svojom personalizme kladie dôraz na plné uplatnenie slobody v zjednotení vnútornej a vonkajšej slobody. Inteligencia a sloboda vytvárajú priestor pre uplatnenie morálnosti a tvorivosti. Najhlbšia úroveň personálneho života sa uskutočňuje v morálnosti, v sledovaní a dosahovaní morálneho dobra. Všetko iné pomimo toho je pre osoby nedôležité. I celý vesmír je podľa Bowna založený na morálnosti. Morálny cieľ sa realizuje tým, že sa sleduje celok - a to je uskutočňovanie morálnej dokonalosti a tým aj idey osoby. Morálnosť osobnosti orientovanej dovnútra nevyhnutne dopĺňa tvorivosť orientovaná navonok v činoch, práci a vo výtvoroch.

Pre Bownov personalizmus má rozhodujúci význam porozumenie vzťahu stvorených osôb a nestvorenej Osoby. Ľudskú osobu nemožno objasniť ani z personálnej stvorenej celosti. Nedá sa takto vysvetliť jej genéza, jej najhlbší bytostný základ a eschatológia. Preto sa Bowne dovoľáva najhlbšej a najplnšej existencie, ktorá je absolútna, nestvorená čiže božská. Iba touto Osobou možno vysvetliť stvorené osoby. Vzťah odkázanosti ľudských osôb na božskú Osobu je čistejší, evidentnejší a prvotnejší ako vzťah človeka k svetu. Boh tu prijal spôsob karteziánskej cesty vystúpenia človeka do sveta prostredníctvom Boha: *"Vonkajší svet existuje odlišne a nezávisle od nás ako racionálna skúsenosť Božského. Je to tento Rozum (Duch), ktorý ho konštituuje a umožňuje jeho existenciu, ako ju aj predstavuje v mysli v takých kategóriách, aké my odhaľujeme v nás samých. To, čo je očividné, pozostáva z najvyššej Osoby, prejavujúcej sa cez individuálne ľudské osoby, ktoré podobne ako v Berkeleyho systéme sú s Ňou v stálom kontakte, a to prostredníctvom skúsenosti, ktorú my nazývame prírodou. Konečné osoby pochádzajú z tejto najvyššej Osoby, no zároveň sú od nej odlišné, ako aj vzájomne odlišné."*

Ľudská osoba môže cez skúsenosti dané jej od Boha vonkajší svet stále nanovo interpretovať a v prenesenom zmysle kreovať, ale vždy v najužšej spolupráci s Bohom. Boh je totiž vždy konečným doplnením skúsenosti, ktorá sa vzťahuje na morálnosť, spoločenstvo, kultúru a všetku tvorivosť. Z pravdy o nestvorenej Osobe a o stvorených osobách možno podľa Bowna odvodiť celú víziu sveta, kultúry, morálky, náboženstva a praxeológie.⁴

⁴ **Hlavné Bownove diela:** *Metaphysics*, New York 1882; *Philosophy of Theism*, New York 1887; *Introduction to Philosophy*, 1891; *The Personalism*, Boston, Norwood 1907; *Knowledge*,

Pri začiatkoch absolútno-idealistického personalizmu vo Veľkej Británii stojí **Bernard Bosanquet** (1848-1923), blízky **F. H. Bradleymu**. Pochádzal z hugenotskej rodiny. Viedol katedru morálnej filozofie na univerzite St. Andrews (Škótsko), po roku 1908 pôsobil v Londýne. Jeho filozofia je transpozíciou **Hegelovho** učenia o logickej koherencii do metafyziky. Zastáva celostno-univerzalistický princíp: Reálne a pravdivé možno odhaliť len v celku, ktorý má absolútny charakter. Dominantný je systém vzťahov konkrétneho a jedinečného k tomu druhému, ktorý vyúsťuje do prijatia univerzálneho a absolútneho. Kompletnou a univerzálnou perspektívou je teda "*univerzálne konkrétne*". V ňom sú eliminované priestorové a časové vzťahy, vnímanie koinciduje s poznávaním a zaniká diferenciacia medzi subjektom a objektom. *Ja* sa teda prijíma ako jednota obohatená rozličnými individuálnymi determináciami, kde partikulárne esencie sa javia len ako korelatívny význam; vyjadruje totalitu toho, čo je prežité a organizované.⁴ Bosanquet túto svoju teóriu aplikoval aj na sociálny a politický život. Individuálne aktivity sa naplňajú zmyslom až vtedy, keď sa integrujú do všeobecnej skúsenosti a dajú sa do služieb spoločenstva. Majú zmysel len v priestore etablovanej štruktúry, ktorej princípy reprezentujú vôľu a dobro každého. Morálka, umenie a náboženstvo napomáhajú dosiahnuť absolútne všetko, lebo v nich sa spája skúsenosť s ľudskými aspiráciami. V konkrétno-univerzálnom sa podľa neho integruje celá ľudská skúsenosť. Nekonečná a dokonalá individualita Absolútna sa realizuje a odкрýva vo svete v postupnom procese na rôznych úrovniach bytia - v mechanických systémoch, v živých bytostiach, v ľudských duchoch a v duchovnom svete - v nich človek nachádza svoju skutočnú prirodzenosť, svoje autentické uspokojenie a prístupové cesty k veľkému Všetkému. Bosanquet nevidel diskontinuitu medzi absolútnou a bežnou skúsenosťou. Vďaka imanencii princípu bezrozpornosti v našom živote môžeme vyjsť z ľubovoľnej skúsenosti a vyústiť do absolútnej skúsenosti. Jeho dramatická koncepcia univerza je zdrojom jeho heroickej koncepcie života. Človek môže naplniť svoje určenie len v jednote s univerzom. Ľudský duch je súčasne koncentráciou exteriority a fragmentom Absolútna. Má konečnú existenciu v priestore a čase a zároveň nekonečnú a večnú prirodzenosť vzhľadom na prítomnosť Ducha všetkého v ňom. Má teda dvojakú prirodzenosť, čo aj vysvetľuje jeho zmietanie sa medzi existenciou a jej prekročením.⁵

Svojou základnou orientáciou bol Bosanquetovi blízky **Josiah Royce** (1855-1916), profesor filozofie v Harvarde. Podľa neho objekt musí vždy závisieť od subjektu, aby mohol byť spoznaný. Sám je súčasťou absolútneho princípu. Jedine absolútny Poznávajúci je schopný nahliadnuť zhodu s iným myslením, lebo On sám je Myšlienka, Vôľa a Čin. Royce sa sústreďuje na absolútny základ osobnosti, ktorý je znamením Boha. Ved' Boh je naplnením každej osobnosti i absolútnou osobnosťou - nie je len znamením absolútnosti, ale absolútnosťou samou. Realitu chápe ako všetko zahŕňajúcu, absolútnu, pričom individuálne ľudské mysle sú len jej fragmentárnymi manifestáciami. Neskôršie revidoval tento názor tým, že absolútnu Myseľ nahradil absolútnou Vôľou a poskytol individuálnym mysliam autonómiu a jedinečnosť. No pritom všetko

Life and Reality. New Haven 1916; *Studies in Christianianity*. Boston 1909.

⁵ **Hlavné Bosanquetove diela:** *Civilization of Christendom*, 1892; *Individuality and Destiny*, 1913; *Three Chapters on the Nature of Mind*, 1923; *The Principle of Individuality*. O ňom: Houang, F.: *Le Néo-Hégelianism in Angleterre: la philosophie de B. B.*, 1927.

individuálne i nadindividuálne ľudské podstatne participuje na Absolútne, a to na základe sebatranscendujúceho smerovania ľudských skúseností k absolútnej skúsenosti. Len vďaka tejto participácii môžeme rozumieť veciam. Absolútna skúsenosť bojuje s týmito nedokonalosťami a, víťaziac nad nimi, manifestuje v nich svoju dokonalosť. Royce si kladie otázku: Ako by sme mohli myslieť objekt, keby neexistovalo vyššie myslenie, ktoré zakladá pravdu našich súdov? Táto otázka by mala logicky vyústiť do **Hegelovej** filozofie absolútneho Ducha. No Royce neobetoval individua a realitu praktického života Absolútnu. Univerzum je podľa neho komplexom božského Individua a ľudských individuí, ktoré sú slobodné a jedinečné so svojím osobitým určením vpleteným do celku, ktorého vyjadrením je absolútne *Ja*. Ľudskú osobu definuje lojalitou voči pôvodnému angažovaniu, ktoré je jej vlastné. No osoba sa nemôže oddeliť od univerzálneho Života, ktorému obetovala svoje egoistické záujmy, rešpektujúc rozdielne hodnoty, ktoré si slobodne zvolili ľudské osoby. Napriek tejto autonómii ľudských osôb je podľa neho všetko ľudské konanie a myslenie prejavom vôle najvyššej Bytosti, uskutočňovaním jej zámerov.

Royce svoj personalistický pluralizmus vybudoval aj s prihliadnutím na náboženský pluralizmus. Patril medzi najvýznamnejších filozofických interpretátorov kresťanstva. Je idealistickým filozofom, ktorý vypracoval nové, čisto filozofické porozumenie obsahu kresťanskej tradície. Sledujúc tento cieľ prešiel zložitým myšlienkovým vývojom. Boh bol podľa neho najprv nekonečné Myslenie, v ktorého Vedomí sú stále prítomné všetky konečné súcna. Neskoršie bol podľa neho Boh jedinečné svetové *Ja*, najvyššia Osoba, ktorej je vlastná absolútne slobodná Vôľa a absolútna Láska. Konečný svet podľa neho nepovstal z tejto personálnej bytosti ako nevyhnutný proces myslenia - ako sa domnieval predtým -, ale ako výraz slobodného božského rozhodnutia. V každom takomto utvorenom konečnom vedomom *ja* pôsobí božské vedomie a sloboda, ba toto *ja* možno považovať za jedinečný výraz tohto božského pôsobenia. Každé *ja* sa ustanovuje svojím povolaním a životnou úlohou, ktoré má vo svojom živote naplniť. Ľudská osoba teda nie je pohltaná v absolútnom Duchu, ako to vidíme u **Hegela** a **Bradleyho**. Každé personálne *ja* má za úlohu spoznať svoje jedinečné mravné poslanie, ako aj rovnako jedinečné poslanie druhých *ja* a v neposlednom rade najvyššie svetové *Ja*, ktoré sa v ňom sprítomňuje a slobodne v ňom pôsobí. Všestranná personálna vzťahovosť medzi rôznymi *ja* priviedla Royca k prekonaniu individualizmu a k vytvoreniu osobitej filozofie spoločenstva. Túto filozofiu Royce rozvíja pomocou pojmu lojality, ktorej stavebnými prvkami sú mravnosť a náboženstvo. Lojalitou rieši napätie, až protirečenie medzi mravnosťou a náboženstvom. Kresťanský pojem cnosti kladie na jednu úroveň s praktickou požiadavkou mravného *ja* tým, že v ich základe nachádza vnútorné odovzdanie sa sledovanej veci či úlohe čiže lojalitu. Tak Royce dospel k filozofickému náboženstvu lojality a spoločenstva. V pojmoch svojej osobitej idealistickej metafyziky reinterpretoval Božie kráľovstvo ako spoločenstvo lásky. V ňom je vykupiteľská Kristova moc aktívne prítomná v spoločnej pamäti spoločenstva.⁶

⁶ **Hlavné Roycove diela:** *The Religious Aspect of Philosophy*, Boston 1885; *The Spirit of Modern Philosophy*, 1892; *The Conception of God*, 1897; *The World and the Individual*, 1900; *Philosophy of Loyalty*, 1908; *The Sources of Religious Thought*, 1912; *The Problem of Christianity I-II*, 1913; *Lectures on Modern Idealism*, 1919. O ňom: Marcel, G.: *Le Métaphysique de*

Ďalším anglickým predstaviteľom absolútno-idealistického personalizmu je **Francis Herbert Bradley** (1864-1924), profesor filozofie v Oxforde. Aj on vyšiel z novohegelovstva **T. S. Greena**, no na rozdiel od predchádzajúcich mysliteľov skoncipoval idealizmus bez schém a bez kategórií. Stal sa známy svojím učením o stupňoch pravdy. Pravda sa môže uložiť v súde. Nie všetky sudy sú však pravdivé. Keď subjekt je dôsledný a dostatočne inkluzívny, jeho súd sa blíži k pravde. Pravda sa môže dotvrdiť len v prijatí Absolútna. Absolútny nárok, ktorý každá pravda, i tá najpartikulárnejšia, v sebe nesie, sa môže zdôvodniť a potvrdiť len Absolútnom. Jeho analýza pravdy ho nakoniec priviedla ku koncipovaniu univerzálnej, vnútorne koherentnej jednoty nekonečnej povahy. Absolútne je teda celok skutočnosti, ktorý naše poznanie nedokáže postihnúť. Poznanie, orientované *ex sua natura* na bytie, končí pri jave. Pravdu teda poznávame len čiastočne, postupne, a to vždy do takej miery, do akej sa v tejto javovosti prejavuje bytie. K plnej pravde nemôžeme dospieť nijakou gradáciou poznávania. Môžeme sa jej otvoriť len intuíciou, ktorá je intencionálne zameraná na Absolútne. Mravná sebarealizácia človeka je možná len prostredníctvom spoločenstva.⁷

Bradleyho a **Greenovým** žiak bol eticky orientovaný profesor filozofie na univerzite v Montreali, St. Andrews a v Edingburgu **Alfred Edward Taylor** (1869-1945). Využíval personálne chápanie človeka na riešenie základných metafyzických a morálnych problémov.⁸

Americký absolútno-idealistický personalista **William Ernest Hocking** (1873-1966), profesor filozofie v Harwarde, bol vo svojej dobe jedným z najvplyvnejších amerických filozofov. Nechal vo svojej syntéze na seba pôsobiť ideu individualisticky založeného humanizmu, ako aj ideu kolektivismu. Bol silne ovplyvnený **Royceom**, **Bouwnom** a **Creightonom**. Dospel k záveru, že reálny koncept osoby možno odvodiť syntézou substančnosti individua s jeho komunitárnou sociabilitou. Odvodzuje vznik náboženstva zo skúsenosti. Z Absolútna prameni jednotná Vôľa, z ktorej emerguje základ všetkých hodnôt. Človeka chápe ako nedokončený obraz univerza, determinovaný prírodnými zákonmi. Ľudské osoby sa vzájomne poznávajú a vytvárajú spoločenstvo.⁹

V **Roycových** a **Hockingových** intenciách sa uberalo aj myslenie **Mary Whiton Calkinsovej** (1863-1930), americkej profesorky filozofie vo Wellesley College. Vzhľadom na jej uplatňovanie absolútneho nároku osoby sa jej **personalizmus** nazýva **absolutistický**. Calkinsová vychádza z presvedčenia, že univerzum obsahuje rozdielne

Royce, 1919 (2. éd. 1951); McCool, G.: "Herausforderung der Religion an den Idealismus J. Royce". In: *Christliche Philosophie im katholischen Denken des 19. und 20. Jahrhunderts*. Graz/Wien/Köln, Verlag Styria, Band 3, s. 766-768.

⁷ **Hlavné Bradleyho diela:** *Appearance and Reality*, 1893; *Essays on Truth and Reality*. Oxford 1914. O ňom: Pucelle, J.: *L'Idéalisme en Angleterre de Coleridge a Bradley*, 1955.

⁸ **Hlavné Tayorove diela:** *Elements of Metaphysics*, 1903; *The Problem of Evil*, 1929; *Christian Hope of Immortality*, 1947.

⁹ **Hlavné Hockingove diela:** *The Meaning of God in Human Experience*, 1912. (5. vyd. 1923); *Man and the State*. New Heaven 1926; *Human Nature and Its Remaking*, 1918, 2. vyd. 1923); *The Self: Its Body and Freedom*, 1928; *Lasting Elements of Individualism*, 1937; *Science and the Idea of God*. Chapel Hill 1944.

mentálne skutočná. Napriek tomu, že myseľ emergovala z nižšej úrovne existencie, nepatrí už k novej úrovni, ale skôr k novému poriadku existencie, ktorá má špeciálne zákony. Tieto mentálne skutočnosti sú naskrze personálne, takže vedomie nikdy nevystupuje v nepersonálnej podobe. Calkinsová zastáva tiež názor, že univerzum je skrz-naskrz mentálnej povahy a má charakter absolútnej Osoby, takže čokoľvek je reálne, je v konečnom dôsledku mentálne a teda personálne. Osoby jednotlivých ľudí existujú len v komunikácii s absolútnou Osobou.¹⁰

2. Panpsychicko-idealistický personalizmus. Od absolútno-idealistickej orientácie sa odklonil celý rad amerických personalistov orientovaných väčšinou kresťansky, ktorí vedomie prijímali aj iné podnety z európskeho myslenia, najmä od procesového filozofa **A. N. Whiteheada**. Tak **Herbert Wildon Carr** (1857-1931) je reprezentantom osobitej filozofie **personálneho monadizmu**. Bol profesorom filozofie na King's College v Londýne a od roku 1925 na univerzite v Južnej Kalifornii a v Los Angeles. Vplývali na neho aj **B. Croce**, **G. Gentile** a **H. Bergson**. Domýšľal filozofické konzekvencie **Einsteinovej** teórie relativity.¹¹

Panpsychicko-idealistický personalizmus dosiahol vrchol u procesových filozofov **A. N. Whiteheada** a **Ch. Hartshorna**.

Alfred North Whitehead (1861-1947) bol popredným anglo-americkým matematikom a filozofom. Najprv pôsobil ako profesor matematiky na univerzitách v Cambridge a v Londýne. Roku 1924 odišiel do USA, kde pôsobil ako profesor filozofie na Harvardovej univerzite (1924-1938). Rozpracoval svoj **aktualistický personalizmus** len neúplne. Ľudské osoby i božská Osoba sú aktuálnym sprítomnením všemocnej kreativity (*Creativity*). Usilujúc sa prekonať dichotómiu hmoty a ducha, tela a duše, objektu a subjektu a pod., chápe kreativitu ako osobitú formu univerzálnej skúsenosti, pôsobiacu aj pod prahom vedomia. Kreativita sa sama vyvíja na aktuálne entity a na najvyššej úrovni na aktuálne entity osôb. Vedomie a myslenie sa nesmie stať umelou abstrakciou, oddelenou od súvisov života, ale má predpokladať prítomnosť protoreality, v ktorej je ešte zachovaná pôvodná organická jednota vedomia podvedomia i nižších psychizovaných oblastí. Whitehead takýmto spôsobom interpretuje panpsychický princíp. Človek môže porozumieť skutočnosť len skrze večné objekty (*eternal objects*). Tieto objekty priamo nahliada intuíciou a uvádza ich do reálneho diania.¹²

¹⁰ **Hlavné Calkinsove diela:** *The Persistent Problem of Philosophy*, 1907 (fifth rev. ed. New York 1925); *A First Book in Psychology*, 1910; *The Good Man and The Good*, 1918; "The Philosophical Credo of an Absolutistic Personalist". In: *Contemporary American Philosophy*. New York, 1930, Vol 1, s. 199-217; "The personalistic Platform". In: *Journal of Philosophy* 30/16 (August 3, 1933); "The Philosophical Credo of an Absolutistic Personalist." In: *The Contemporary American Philosophy*. New York 1962.

¹¹ **Hlavné Carrove diela:** *The Problem of Truth*, 1913; *The General Principle of Relativity in Its Philosophical and Historical Aspects*, 1920; *A Theory of Monads. Outlines of the Philosophy of the Principle of Relativity*, 1922; *The Unique Status of Man*. London 1928; *Cogitans Cogitata*. Los Angeles 1930; "The Modern Concept of God". In: *Personalist*, 1949, č. 3.

¹² **Hlavné Whiteheadove diela:** *Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*, 1919; *Religion in the Making*. New York 1926; *Process and Reality*. New York 1929; *The Aims of Education and other Essays*. Boston 1929; *Adventures of Ideas*. Cambridge University Press

Americký procesový filozof a teológ **Charles Hartshorne** (1897-) sa bežne považuje za jedného z najväčších metafyzikov 20. storočia. Okrem **P. Natorpa**, **H. Rickerta** a **J. Ebbinghausa** za jeho študijného pobytu v Nemecku ho v rozhodujúcej miere na Harvardovej univerzite ovplyvnil **A. N. Whitehead** a **Ch. S. Peirce**. Jeho záujem o filozofickú teológiu podporilo jeho pôsobenie na Chicagskej univerzite, kde vytvoril celú školu významných procesových filozofov, akými sú **William Norris Clarke** (1915-), **John Cobb** (1926-), **Schubert Ogden**, **Lewis Ford** (1933-) a i. Svet i Boh podliehajú podľa neho neustálemu vývinu, ktorý nie je kauzálne determinovaný, ale iba kauzálne podmienený, a tak otvorený slobodnej tvorivosti (*Creativity*). V ňom sa môže uplatňovať fenomén kontingencie a pravdepodobnosti a oslabená forma **Leibnizovho** princípu dostatočného dôvodu, ktorá umožňuje iba čiastočné predvídanie budúcich udalostí. Boh sa vyvíja spolu so svetom a čokoľvek nové vzniká vo svete, obohacuje to aj takto chápaného Boha. Hartshorne rešpektuje transcendentnú povahu Boha, keď tvrdí, že Ho možno odlíšiť od všetkého ostatného tým, že je schopný adekvátne zakúšať kozmos v jeho úplnosti *de facto*. V Hartshornovej paneteistickej koncepcii Boh síce predstavuje kozmický systém závislých vecí alebo účinkov, ale je zároveň od tohto systému nezávislý. Jeho procesový novoklasický teizmus je personalistický. Boh ako modálne všezahrňajúce Bytie je nevyhnutný a personálny. Jeho potencia pre zmenu je koextenzívna s tým, čo je logicky možné. Teda Boh je nekonečný z hľadiska toho, čo môže byť (čím sa môže stať), no nie z hľadiska toho, čo (čím) je v skutočnosti. V tomto smere je teda seba-prekonateľný. Boh je podľa Hartshorna jediné bytie, ktoré môže prekonať samo seba. Seba-prekonávajúca schopnosť Boha je zakotvená v tom, že je osobný. Svojím seba-prekonávaním sa dáva druhým osobám, a to na božskej úrovni osobám v Trojici a na božsko-lidskej úrovni ľudským osobám. Vďaka tomu sa môže aj človek ako osoba v Jeho sile seba-prekonávať a darovať sa ľudským i božským osobám. Hartshornov eminentne absolútny a eminentne relatívny Boh je aj Bohom absolútne personálnym a relatívne personálnym. A práve tak, ako relatívne personálny vstupuje do dialógu s človekom, aj človek tiež ako relatívne personálny vstupuje do dialógu s týmto relatívno-personálnym Bohom. Každý človek je psychizovaná personálna udalostná monáda, ktorá dospieva sama k sebe sebauvedomovaním. Táto sféra vnútornej psychizovanosti je akýmsi spojivom medzi týmito personálnymi monádami a podmienkou ich rastu a utvárania sféry interpersonality.¹³

Schubert M. Ogden rozvinul otázku tzv. bazálnej existenciálnej viery, resp. dôvery, ktorá je personálno-ontologickej povahy, vo svojom diele *The Reality of God and Other Essays*, 1963.

Robert B. Mellert zastáva názor, že ontologická štruktúra Boha sa ako jediná trvalá entita odlišuje od ľudskej osoby. Na to, aby sme mohli Bohu prisúdiť personálnu

1933. O ňom: *Whitehead's Metaphysics of Creativity*. Albany, SUNY Press 1990.

¹³ **Hlavné Hartshornove diela:** *The Divine Relativity: A Social Conception of God*, 1948; *Creative Synthesis and Philosophic Method*, 1970; *From Aquinas to Whitehead: Seven Centuries of Metaphysics of Religion*, 1976. O ňom: Cobb, J. B. - Gamwell, F.: *Existence and Actuality. Conversations with Ch. Hartshorne*, 1981; Peters, E. H.: *Hartshorne and Neoclassical Metaphysics: An Interpretation*, 1970; Kane, R., Philips, S. H.: *Hartshorne's Process Philosophy and Theology*, 1989.

črtu, nie je potrebné mu dávať podobnú ontologickú štruktúru, akú má človek. Viera v osobného Boha vyžaduje len toľko, aby Boh fungoval interpersonálne, t.j. aby človek mal možnosť vstúpiť do spojenia s Ním a aby na základe tohto spojenia mohol Boh spôsobovať zmenu v človeku. Pre charakterizovanie vzťahu medzi Bohom a človekom je podľa Mellerta najvýstižnejšia personalistická reč - napriek jej antropomorfnej povahe. Personalistická charakteristika Boha s jej štruktúrou, ktorá je časopriestorová a vzťahujúca sa k svetu, je primeraná na vyjadrenie Jeho vzájomnej komunikácie s ľuďmi, ich ovplyvňovania a ich odkázanosti. Keď napríklad hovoríme, že Boh sa zjavil alebo že vypočul našu modlitbu, nevyjadrujeme tým náš vzťah k najvyššej, transcendentnej a metafyzicky odchodnej Bytosti, ale konkrétny vzťah, do ktorého je vtiahnutý tak Boh, ako aj svet. Božie zjavenie a Božia odpoveď na naše modlitby majú základ v moci Boha, s ktorým je svet v personálnom vzťahu. Božská moc nedonucuje, ale presviedča. Boh láka človeka k ideálom, k čomusi novému, neobyčajnému. Procesová teológia podľa Mellerta najlepšie podopiera kresťanskú vieru v osobného Boha, lebo ukazuje na bytostný priestor, v ktorom sa môže utvoriť vzájomný personálny vzťah medzi Bohom a človekom, t.j. medzi "ja" a "Ty", ale aj medzi "ja" a "ty". Boh má prvotnú schopnosť či moc vstúpiť do takéhoto vzťahu a zároveň iniciovať túto schopnosť v človeku. Utváranie a ďalší vývin personálnej skutočnosti vzťahu medzi Bohom a človekom je základom prísľubu Božieho kráľovstva - ním je Kristus, plnosť tohto vzťahu.¹⁴

Podľa **J. A. Wintera** Boh a človek pri uskutočňovaní ich spoločnej úlohy sú na seba vzájomne odkázaní a v tomto intímnom a bytostno-personálnom dejisku ich vzájomnej odkázanosti sa nevidaným spôsobom môže rozvinúť plodná kreativita človeka, ktorá už nie je čisto ľudská. **G. Pixley** uprednostňuje túto kooperáciu v tom zmysle, že Boh ako organizujúca cieľovosť každého vzniku spôsobuje, že sa každému človeku jeho aktuálne vnútorné ciele vyjavujú jedine prostredníctvom intenzifikácie a zvyšovania morálnej kvality jeho činnosti a skúsenosti.¹⁵

Už spomínaní **W. N. Clarke** a **L. Ford** dospeli k záveru, že keby Boh bol bez reálneho vzťahu k svetu, ktorý je predovšetkým personálny, nemohol by byť Bohom kresťanského zjavenia, ktorý odpúšťa naše hriechy a vypočuje naše modlitby. Podobne aj **Elisabeth Krausová** (1929-) sa usiluje novým spôsobom interpretovať Boží stvoriteľský čin vo svete, ktorý vystupuje z personálnej nepodmienenosti a absolútnosti do personálnej relatívnosti podmienenej personálnosťou človeka.¹⁶

3. Relatívno-idealistický personalizmus. V intenciách tejto základnej pozície sa rozvíjajú koncepty tzv. **sociálneho personalizmu**. V Amerike pod vplyvom empirizmu, logicizmu, pragmatizmu a filozofie konkrétna vždy prevládal **individualistický personalizmus** reprezentovaný **Bownom** a jeho školou. No v nasledujúcich generáciách sa

¹⁴ **Hlavné Mellertove diela:** *What is Process Theology?*, 1975; "Processtheologie und Persönliches Sein Gottes". In: *Ein persönlicher Gott?* In: Concilium, 13 Jahrg., Heft 3, 1977; *Process Ethics*, 1978.

¹⁵ **Dielo:** *Justice and Class Struggle: A Challenge for Process Theology*, 1974.

¹⁶ **Dielo:** *The Metaphysics of Experience. A Companion to Whitehead's Process and Reality*, 1979.

čoraz zjavnejšie presadzoval **sociálny personalizmus**, a to náznakovite u **G. H. Howisona**, **E. S. Brightmana** a **Thomasa Davidsona** (-1900) zo školy St. Louis, no výrazne u **R. T. Flewellinga**, **A. C. Knudsona** a iných.

Najstarším predstaviteľom amerického relatívno-idealistického personalizmu teistického zamerania bol **Georges Holmes Howison** (1834-1916), profesor na kalifornskej univerzite, člen St. Louis Philosophical Society. Polemizoval najmä s **H. Spencerom**, **G. W. F. Heglom** a **E. H. Haeckelom**. Tento pluralistický idealista berkeleyovského typu plnil sprostredkujúcu úlohu medzi krajným sociologizmom, vysvetľujúcim jednotlivca iba cez spoločnosť, a krajným individualizmom, vysvetľujúcim spoločnosť cez jednotlivca. Howison zastával názor, že celosť *ja* je podmienkou uvedomenia nášho vlastného *ja*, no vzápätí dodal, že každé *ja* ako morálna osobnosť je určované takými monádami, ktoré nemôžu byť nikým (ani Bohom, ani spoločnosťou) zničené ani stvorené. Sú absolútnymi ontologickými prvotnosťami a majú svoju vlastnú, úplne nezávislú realnosť. Skutočnosť pozostáva jedine zo súboru takýchto nezávislých *ja*, obdarených inteligenciou, slobodou, ktoré sú neprevediteľné na Absolútne, no vždy osobitým spôsobom existujúce ako výraz Absolútna. Spoločnosti týchto *ja* je vlastná ontická jednotnosť a kompaktnosť tým, že každé takéto *ja* je vždy osobitý obraz univerzálneho obrazu jedného Boha. Spoločnosť tvoria osobnosti morálno-behavioristického typu a možno ju nazvať *Societas Aeterna* alebo *Civitas Dei*. Vnútorňý zväzok osôb takejto *Civitas* sa odvodzuje z harmónie, súhry a spontánnej kooperácie osôb, ktoré všetky smerujú k jednému cieľu cez ideál božského *Ja*. Tento ideál treba chápať skôr morálne - ako morálne Dobro, Dokonalosť a Svätosť. Howison sa zdráha vyjadriť pojem Boha. Namiesto toho poukazuje na duchovný vzostup osôb vo svete, takže táto Idea je skôr emergentom spoločných snáh ľudských osôb pri premene sveta. V náuke o Bohu Howison zastáva monopersonalizmus, pripomínajúci unitarizmus poľských bratov. O Bohu hovorí len ako o jednej Osobe, a nie o Bohu v troch Božích Osobách.

Súhrne možno povedať, že Howison zastáva koncept plurality osôb ako konečný fakt vo vesmíre. Boh je centrálnou a integrujúcou osobou, udržiavajúcou všetky osoby v ich autonómnosti, jedinečnosti a konečnosti. Nielen každá osoba, ale aj vedomie každého človeka je originálne a nemožno ho jednoducho považovať za manifestáciu univerzálneho vedomia, ako sa domnieva **T. S. Green**. Ľudské osoby sú natoľko ontologicky autonómne a jedinečné, že ich nemôžeme redukovat' na jednu základnú realitu. Tento zabsolútnený pluralizmus priviedol Howisona k tomu, že zamietol nielen panteizmus, ale aj teizmus založený na Božej kreácii. Jeho personálne mysle nemajú počiatok v čase a nič ich nepredchádza; jednoducho sú a ustanovujú večný poriadok. Howison popiera ponorenie konečných ľudských individuí do Absolútna. Celá existencia je podľa neho buď existenciou mysli, alebo existenciou údajov a poriadkom ich skúseností. Každá existencia, označovaná ako materiálna, pozostáva z viacerých takýchto skúseností organizovaných aktivitou vedomia. Howison teda zamietal nielen panteizmus, ale aj kreacionizmus. Jeho mysle nemajú počiatok v čase a nič im nepredchádza; jednoducho sú a konštituuju večný poriadok.¹⁷

¹⁷ **Hlavné Howisonove diela:** *The Conception of God*, 1897; *The Limits of Evolution and Other Essays Illustrating the Metaphysical Theory of Personal Idealism*. New York 1901. O ňom: Bruckham, J. W./Stratton, C. M. (eds.): *G. H. Howison and Teacher*. Berkeley 1934.

V Howisonovej tradícii pokračoval **G. T. Ladd** (1834-1905), profesor na univerzite v Yale, **James E. Creighton** (1861-1927), **George P. Adams** a neskôr **Charles Henry Rieber**. Creighton na základe objektívneho idealizmu zastával zmierlivejší názor, podľa ktorého skutočnosť pozostáva z vlastného *ja*, z vlastných *ja* druhých ľudí a z ostatného existujúceho, z tzv. prírody. V Pacific School of Religion pôsobil **John Wright Buckman**. Ďalej sem patrili **Henry Adam Youtz** z Oberlin College, profesor **Herbert C. Sanborn** z Vanderbiltskej univerzity a **George Arthur Wilson** z univerzity v Syrakúzach. Vo Veľkej Británii je Howisonovi blízki neteistický až ateistický novohegelovec a **personálny idealista John Ellis McTaggart** (1866-1925). Vymedzil ľudskú osobu ako substanciálny ontologický prvok v nekonečne diferencovanom systéme entít, ktoré majú nadčasový charakter a vzájomne si patria vo vzťahoch založených na láske. Celosť týchto personálnych entít s ich vzájomnými vzťahmi tvorí posledný základ skutočnosti (*Ultimate Reality*). Bytie je vlastné iba týmto duchovným personálnym entitám. Čas, priestor a hmota majú iba javový charakter.¹⁸

Albert Cornelius Knudson (1873-1954), profesor filozofie na univerzite v Bostone a na bostonskej Theological School, **Bownov** žiak, zdôrazňoval, že ľudský rozum je limitovaný a omylný, preto sa musí komplementarizovať vierou. Personálny život človeka sa otvára až vo viere, naproti tomu rozum je všeobecný a odvodzuje sa od jedinečnosti osoby. Jedine vo filozofii personalizmu možno primerane riešiť vzťah rozumu a viery. Bránil jednoduché *ja* ľudskej osoby. Realita tohto *ja* má prednostne morálny a náboženský charakter. Týmto zásadami sa otvoril sociálnemu personalizmu.¹⁹

V podobných intenciách sa uberalo myslenie **W. A. Sheldona** a **Wilbura Marshalla Urbana** (1873-1952). Jadrom Urbanovho myslenia je idea hodnoty a jej neoddeliteľnosť od bytia. Svojou axiologickou ontológiou otvoril pozoruhodnú perspektívu. Bytie chápe ako v základe inteligibilné.²⁰

Prechod medzi pragmatizmom a americkým personalizmom predstavuje **Ferdinand Canning Scott Schiller** (1864-1937), mysliteľ nemeckého pôvodu, profesor filozofie v Oxforde a neskôr v Kalifornii. Vo svojom relativizme pomocou osoby nachádza zmierenie medzi rozumom a vierou, orientovanou vyslovene pragmaticky. Rozhodujúca je pre neho subjektívna skúsenosť, do ktorej sa angažuje aj Boh a adaptuje sa na rozhodujúce životné potreby človeka. Schiller bol rozhodným odporcom hegelovstva, ktoré v tom čase ovládalo všetky akademické pracoviská (najmä Oxford).²¹

¹⁸ **Hlavné Taggartove diela:** *Studies in the Hegelian Dialectic*, 1896; *Studies in Hegelian Cosmology*, 1901; *The Nature of Existence*, I-II, 1921-1927.

¹⁹ **Hlavné Knudsonove diela:** *The Philosophy of Personalism. A Study to the Metaphysics of Religion*, New York 1927; *The Doctrine of God*, 1930; *The Validity of Religious Experience*, 1937; *Principles of Christian Ethics*, 1943; *Basic Issues in Christian Thought*, New York 1950; "Bowne in American Education", In: *The Personalist* 1947, č. 3. O ňom: Leslie, E. A.: "An Intimate" View, In: *The Personalist*, 1954, s. 357-363.

²⁰ **Hlavné Urbanove diela:** *The Intelligibile World: Metaphysics and Value*, 1929; *Beyond Realism and Idealism*, 1951.

²¹ **Hlavné Schillerove diela:** *Personal Idealism*, ed. By H. Stuart. London 1902; *Humanism*, London 1903, (2. vyd. 1912); *Problems of Belief*, 1924; *Logic for Use*, New York 1930.

Z **Leibnizovej** monadológie, najmä z jeho teórie kompasibility a teórie štatistickej frekvencie, vychádzal **Wildom Henry Sheldon** (1875-), americký profesor filozofie na Yalskej univerzite. Formuloval nový dôkaz existencie Boha. Neskôr sa priklonil k novotomizmu.²²

Edgar Sheffield Brightman (1884-1953), profesor filozofie na Wesleyanskej univerzite v Nebraske a od roku 1920 na univerzite v Bostone, bol **Bownovým** žiakom. Vytváral svoj personalizmus na základe konfliktu medzi idealizmom a materializmom. Osoba sa uskutočňuje v osobnosti, ktorá je prvotná a ktorej vedomie vytvára objektivitu. Rozvinul epistemologický dualizmus žiariaceho prítomného (*the shining present*) alebo skúsenostnej situácie a osvetľujúceho neprítomného (*illuminating absent*). Čokoľvek existuje, existuje v mysli alebo pre myseľ na tej istej úrovni. Všetky súcna sú buď personálne experienty (komplexné jednotky vedomí), alebo v tej istej fáze aspekty jedného alebo viacerých takýchto experientov. Osoba teda podľa neho nie je nemennou duchovnou substanciou ani jednoduchou sumou experientov, ale ireduktibilnou jednotkou, ktorú nemožno redukovať na nijaké parciálne akty (zmyslové, duchovné, morálne, estetické, náboženské a pod.). Boh je absolútnou a všemohúcou Osobou, ktorá stvorila všetky časové, vyvíjajúce sa osoby. Všetky tieto osoby sa ďalej môžu rozvíjať len v úzkej spolupráci s kozmickou Osobou Boha, ktorá je normou ich rozumovej a vôľovej činnosti cez lásku.²³

O syntézu amerického personalizmu sa pokúsil vo svojom sociálno-kultúrnom personalizme **Ralph Tyler Flewelling** (1871-1960), profesor filozofie na juhokalfornskej univerzite, kde pôsobil do roku 1945. Je jedným zo zakladateľov významného kvartálnika *The Personalist*, vydávaného na tejto univerzite od roku 1920. Nasledoval **Bowna**, **Leibniza** a **Berkeleyho**. Podobne ako Brightman tvrdil, že jedine vedomie je schopné vytvárať objektivitu. Samotný rozum je limitovaný a zákonite sa mýli, čo vedie k celému reťazcu omylov. Problém objektivity podľa neho nemožno riešiť mimo predpokladu kozmickej tvorivej Inteligencie. Iba v spojení s ňou sa rozum môže dopátrať pravdy. Participácia na tejto kozmickej Inteligencii však neoberá človeka o personálnu autonómiu. Svet je podľa neho predovšetkým svetom plurality osôb v centre s najvyššou, božskou Osobou. Základnou ontologickou kategóriou je teda osoba, kým prirodzenosť je odvodenou ontologickou kategóriou. Jadro reality musí byť podľa neho inteligibilné, inak by nebolo možné poznanie. Evolúciu vrátane kultúrnej evolúcie Flewelling považuje za akt tejto Inteligencie, za univerzálny princíp života. Hodnoty sú objektívne, no aj hlboko personálne a naplňajú sa len v jednote s Bohom.

²² **Hlavné Sheldonove diela:** *The Strife of Systems and Productive Duality*, 1918; *Process and Polarity*, 1944; *God and Polarity*, 1954.

²³ **Hlavné Brightmanove diela:** *The Personality and Religion*, Boston 1934; *A Philosophy of Religion*, New York 1940; *The Spiritual Life*, 1942; *Nature and Values*, New York 1945; "The Personalism (Including Personal Idealism)". In: V. Ferm ed.: *A History of Philosophical Systems*, 1950, s. 340-352 (2. ed. 1958); *Person and Reality*, New York 1958. O ňom: Johnson, P. E.: "Brightman's Contribution To Personalism". In: *The Personalist*, 1954, s. 50-72; Emagalit, Z. W.: *The Personalistic Philosophy of E. S. Brightman*, Roma 1983.

Flewelling začlenil svoj personalistický koncept do interpretácie dejín a kultúry. Chápal ich ako v podstate evolučné napredovanie personálneho a morálneho uskutočňovania. V histórii sa realizuje pevný plán, vzorce i úlohy života osôb. Osoba sa teda podľa neho plne explifikuje až v dejinách (pozri *explificatio per historiam* Mikuláša Kuzánskeho), rozvíja sa vyjadruje a dopĺňa. Pritom nikdy to nie je osoba sama, ale interpersonálny kolektív, t.j. spoločenstvo. Akokoľvek osoby existujú samy osebe, plnosť svojho jestvovania nadobúdajú až v dejinnej explikácii a explifikácii. I kultúra je takouto spoločenskou explifikáciou osôb, ktorá je v nich implikátne prítomná ako ich základná ontologická dispozícia. Je predĺžením a rozvinutím sociálneho života týchto osôb, všestranným ovládnutím prírody osobami, osobitne ideami, ktoré tieto osoby vytvorili. Nachádza svoje kontinuuácie v materiálnom i civilizačnom živote. V priestore kultúry sa osoby stretávajú najmä vďaka ich spoločnej tradícii a sociálnym kultúrnym výtvorom (materiálnym i duchovným).

Rozvoj osoby a spoločenský pokrok sú nerozlučne späté. Osoba sa môže rozvíjať len vtedy, keď zasväťí všetky svoje sily spoločenstvu a Bohu. Egoizmus je úhlavným nepriateľom jej rozvoja. Tento rast osoby je však sprevádzaný neustálymi konfliktmi. Nebolo by ich možné prekonávať bez podpory Boha. Boh ako najvyšší Princíp a hybná Sila prekonávania egoizmov osôb, a tým ich zjednocovania, musí vstúpiť do života každej osoby. Je to možné iba vtedy, keď človek cieľavedome svoj sociálny vzostup spája s duchovným rastom. Existuje tesný zväzok medzi sebauskutočňovaním jednotlivca a rozvojom spoločnosti. Osoba sa rozvíja najplnšie vtedy, keď sa o všetko podelí so spoločenstvom, keď sa obetuje pre spoločnosť až natoľko, že v existenciálnom zmysle zabudne na seba (*a forgetness of Self*). Osoby sa musia usilovať o osobité mentálne nahliadnutie (*mental insight*), ktoré sa dosahuje na základe uplatňovania morálnej moci, sociálnej imaginácie, konštruktívneho myslenia a už spomínanou službou v sebazabudnutí.

Flewellingov personalizmus sa úzko spája s demokraciou. Konkrétna osoba, a nie abstraktný občan, je najvyššou hodnotou demokracie. Spoločnosť má mať také ustrojenie (sociálne štruktúry, inštitúcie, zákony, edukačný systém a i.), aby sa mohla proporcionálne a harmonicky rozvíjať vo všetkých oblastiach prirodzenosti človeka (fyzickej, psychickej, duchovnej). To všetko sa môže dosiahnuť len pri dôslednom rešpektovaní a podporovaní slobody, a to nielen vonkajšej, ale predovšetkým vnútornej. Iba takto celostne porozumená a praktizovaná sloboda určuje základné princípy demokracie. Sloboda má byť najprv vnútornou, bytostno-duchovnou slobodou a až následne, na jej základe, vonkajšou, občianskou slobodou. Uskutočnenie občianskych slobôd ešte nevedie k tejto vnútornej slobode, ktorá je základom mravnosti. Iba na základe takto celostne porozumenej slobody sa môžu položiť pevné základy práva, politiky, umenia, vedy, náboženstva a života na všetkých jeho úrovniach. Vede to k porozumeniu slobody ako zodpovednej slobody, požadujúcej samoreguláciu, sebakontrolu a disciplínu.

Flewelling požaduje primát spoločného dobra nad dobrami jednotlivcov. Toto dobro je viacej ako privátne dobro, ako privátna dokonalosť osobnosti. Preto v spoločnosti musí byť dominantné pôsobenie noriem, zásad a ideálov, ktoré sú spoločné a záväzné pre všetkých. Musí v nej vládnuť nestrannosť a nezávislosť a predovšetkým odvaha v hľadaní a nachádzaní pravdy a dobra. Flewellingov personalizmus rozvíja veľkorysý koncept univerzálneho zapojenia človeka do jednoty duchovného úsilia všetkých ľudí

o stále dokonalejšiu demokratickú a právnu spoločnosť. V tomto svojom ideovom úsilí sa opiera o kultúrne a ideové zázemie náboženstva, osobitne kresťanstva, ktoré je po tisíročia nositeľom univerzálnych a všeľudských najvyšších hodnôt. Podporou kresťanstva možno účinnejšie rozvíjať také podstatné princípy, ako sú dôstojnosť a hodnota osoby, solidarita, ako aj ideál morálnej dokonalosti človeka.²⁴

Vo Flewellingových intenciách rozvíjal svoje myslenie vyslovene kresťansky orientovaný personalista **Joseph Alexander Leighton** (nar. 1870-), známy ako odporca pragmatizmu a personalistického pluralizmu.²⁵

Z mladších amerických personalistov treba uviesť nasledujúcich: **W. Gordon Allport** z Hanadu, **Sterling Mc Murrin** z univerzity Utah, **Frederick Mayer** z univerzity Redland a osobitne **Charles Arthur Campbell** (nar. 1897-), profesor filozofie v Glasgowe, na univerzite v Galles del Nord a v Bangore. Je tvorcom tzv. **symbolického personalizmu**. Podľa neho osoby nie sú reálnymi esenciálnymi atribútmi človeka, ale len symbolickými spodobeniami najvyšších prejavov človeka. O to viac to platí pre osobu Boha. Campbell má teda blízko k analytickej filozofii.²⁶

Vo **Veľkej Británii** sa v poslednej tretine a v prvej polovici 20. storočia rozvinul v rámci novohegelovstva osobitý personalistický prúd nazývaný **personálny idealizmus**. Vznikol ako reakcia na Hegelov absolutizmus negujúci ontologickú autonómiu ľudskej osoby. Zakladateľom tohto myšlienkového pohybu bol **Andrew Seth Pringle-Pattison** (1836-1931), ktorého okrem Hegela silne ovplyvnil **H. R. Lotze**. Ostro odmietol apersonalizmus hegelovskej filozofie v programovom diele *Hegelianism and Personality (Hegelovstvo a osobnosť)* (1857). Ľudské osoby sú podľa neho duchovnými entitami, ktoré sú natoľko spojené s nadosobným Bohom, že majú svoju vlastnú slobodu.²⁷ V intenciách personálneho idealizmu sa uberal vo svojej etickej koncepcii jeho brat **John Seth** (1860-1924) a axiológ **Ritchie Sorley** (1855-1935). Personálny

²⁴ **Hlavné Flewellingove diela:** *Personalism and the Problems of Philosophy. An Appreciation of the Work of Borden Parker Bowne*. New York, 1915b (2. ed. 1923); *Christ and the Personal Realism of Doubt*, 1917; *Bergson and Personal Realism*, 1920; *Creative Personality. A Study in Philosophical Reconciliation*. London 1926; "Personalism" In: W. W. D. Rines, *Twentieth Century Philosophy*, New York 1943, s. 323-341; *The Survival of Western Culture*. New York 1943; "From Darwin to du Noüy". In: *The Personalist*, 1948, č. 3; "The Role of Philosophy in World Understanding". In: *The Personalist*, 1949, č. 1; *Conflict and Conciliation of Cultures*. California 1951; "Studies in American Personalism". In: *The Personalist*, 1950, č. 3; "Discovering another Dimension". In: *The Personalist* 1951, č. 4; *The Person Or the Significance of Man*. Los Angeles 1952; "The Person a Field of Energy". In: *The Personalist*, 1952, č. 1; "Brightman: Ex Umbris ad Lucem". In: *The Personalist*, 1953, č. 4; *The Forest of Yggdrasill*. Los Angeles 1962. O **ňom**: Porter, J. L.: "Yours faithfully R. T. Flewelling". In: *The Personalist*, 1961, s. 293-302; Jans, A.: *Personalizm amerykański według "Creative Personality" R. T. Flewellinga*. Lublin 1994.

²⁵ **Hlavné Leightonove diela:** *Typical modern conceptions of God*, 1901; *Man and the Cosmos*, 1912; *Religion and the Mind of Today*, 1924; *The Individual and Social Order*, 1926.

²⁶ **Hlavné Campbellove diela:** *In Defence of Free Will*, 1938; *Moral Intuition and the Principles of Self-Realization*, 1948; *On Selfhood and Godhood*, 1957.

²⁷ **Ďalšie hlavné Pattisonove diela:** *Essay in Philosophical Criticism*, 1883 - (with R. B. Haldane); *The Idea of God in the Light of Recent Philosophy*. London 1917.

idealizmus ďalej systematicky rozvíjal pragmatista **Henry Cecil Sturt** (1863-1946) vo svojom programovom diele *Personal Idealism (Personálny idealizmus)* (London 1902). K týmto personálnym idealistom sa družia myslitelia výrazne orientovaní nábožensky a teisticky, ktorí sa koncom 19. a začiatkom 20. storočia združovali v *Synthetic Society*. Patria k nim niektorí anglickí modernisti, a to najmä katolík **Friedrich von Hügel** (1852-1925), ovplyvnený najmä skrytými prúdmi kresťanskej mystickej tradície,²⁸ a anglikán **Hastings Rashdall** (1858-1924), ovplyvnený **R. H. Lotzem** a **G. Berkeleym**. Ďalej sem patria kresťansko-teistickí filozofi **W. R. Inge** (1860-1954), popredný predstaviteľ protestantského náboženského pohybu v Anglicku, inšpirovaný okrem Biblie kresťanským novoplatonizmom,²⁹ **Clement Charles Julian Webb** (1865-1947), autor programového diela *God and Personality (Boh a Osobnosť)* (London 1902) a i.

VÝBEROVÁ BIBLIOGRAFIA Z ANGLO-AMERICKÉHO PERSONALIZMU

- [1] SETH PRINGLE-PATTISON, A.: *Hegelianism and Personality*. London 1887.
- [2] STURT, H. C. (ed.): *Personal Idealism*. London 1902.
- [3] WEBB, C. C. J.: *God and Personality*. London 1902.
- [4] BOWNE, B. P.: *Personalism*. Houghton Mifflin Co. 1908 (2. ed. Norwood 1936).
- [5] *The Personalist (A Quaterly)*. University of Southern California. Wilson, G. A. 1920.
- [6] KNUDSON, A. C.: *The Philosophy of Personalism*. New York 1927.
- [7] VOROVKA, K.: *Americká filosofie*. Praha 1929.
- [8] CALKINS, M. W.: "The Philosophical Credo of an Absolutistic Personalist". In: *Contemporary American Philosophy*. New York. Vol 1, 1930, s. 119-217.
- [9] BUCKHAM, J. W.: *The Inner World*. New York 1941.
- [10] FLEWELLING, R. T.: "Personalism". In: D. D. Runes, ed.: *Twentieth Century of Philosophy*. New York 1947, s. 323-341.
- [11] BRIGHTMAN, E. S.: "Personalism" (Including Personal Idealism). In: V. Fern ed.: *A History of Philosophical Systems*. New York 1950, s. 340-352 (2. Ed. 1958).
- [12] FLEWELLING, R. T.: "Studies in American Personalism". In: *The Personalist*, 1950, č. 3.
- [13] WERKMEISTER, W. H.: "Some Aspects of Contemporary Personalism". In: *The Personalist*, 1951, č. 4.
- [14] "A New Project in Personalism". In: *The Personalist*, 1953, č. 4.
- [15] STEFANINI, L.: *Personalismo filosofico*. Rome 1954.
- [16] ARNOLD, M. B. - GASSON, J. A.: *The Human Person*. New York 1954.
- [17] JOHANN, B. R. O.: *The Meaning of Love. An Essay towards a Metaphysics of Intersubjectivity*. Westminster (Maryland, USA) 1955.
- [18] KOVALY, P.: *Americký personalism*. Praha, ČSAV 1962.
- [19] BERTOCCI, P. A.: *Personality and the Good*. New York 1963.
- [20] WHITE, H. V.: *Truth and the Person in Christian Theology*. New York 1963.
- [21] FÜLLER, B. A. G.: "Personalizm". In: *Historia filozofii*. Warszawa, t. II, 1967 (preklad).
- [22] FLEWELLING, R. T.: "Personalism". In: *American Philosophy*, ed. By R. B. Winn, New York. Greenwood Press 1968, s. 155-161.

²⁸ **Hlavné Hügelove diela:** *Mystical Element of Religion in Saint Catharine of Genua and Her Friends*, 1923; *The Reality of God and Religion*, 1931 - posthume.

²⁹ **Hlavné Ingeho diela:** *Personal Idealism and Mysticism*, 1907; *The Philosophy of Plotinus*, 1948, 3. ed.

- [23] STEFANINI, L.: "Personalismo". In: *Enciclopedia filosofica*. Firenze, G. C. Sansoni Editore 1967, s. 1511-1531.
- [24] LAVELY, J. H.: "Personalism". In: *The Encyclopedia of Philosophy*. London, Collier Macmillan Publishers, 1973, Vol 5-6, s. 107-110.
- [25] MAURER, A. A.: "Filozofia amerykańska". In: É. Gilson, T. Langan, A. A. Maurer: *Historia filozofii współczesnej od Hegla do czasów najnowszych*. Warszawa 1977, s. 499-600.
- [26] GRANAT, W.: *Personalizm chrześcijański. Teologia osoby ludzkiej*. Poznań 1985.
- [27] DEATS, P. - ROBB, C. S.: *The Boston Personalist Tradition in Philosophy, Social Ethics, and Theology*. Georgia 1986.
- [28] COPLESTON, F.: "Idealizm w Ameryce". In: *Historia filozofii. Od Benthama do Russella*, T. VIII. Warszawa 1989, s. 259-307.
- [29] GACKA, B.: *Bibliography of American Personalism*. Lublin 1994.
- [30] GACKA, B.: *Personalizm amerykański*. Lublin 1995.
- [31] BARTNIK, C. S.: "Personalizm amerykański". In: Bartnik, C. S.: *Personalizm*. Lublin, Oficyna Wyd. "Czan" 1995, s. 125-132.

Prof. Ing. Ján Letz, PhD.

Katedra filozofie Fakulty humanistiky, Trnavská univerzita

Hornopotočná 23

918 43 Trnava

SR